

Hazarların Güney Sınırı

Reşad Mustafa*

Giriş

Historiografide kabul edilen genel kaniya göre mevcudiyeti döneminde Hazar devletinin sınırları genelde Derbend geçidi ve Deryal geçitinden geçmiş, Hazarlar ve onlara tabi türk toplumları bu geçitlerden kuzeyde yaşamışlardır. Gerçekte göçebe ve yarıgöçebe hayat süren bu kavimlerin yayılması için sınırlar pek fazla önem taşımamış, özellikle de Hazarlar'ın ilk dönemi diye bileceğimiz kavimler birliği döneminde (3-7.yüzyıl) türki kavimler Aras nehrine kadar bölgelere yerleşmişler. İslam fetihleri döneminde 8.yüzyılın ilk yarısında kadar Hazar-Arap sınırı genelde Aras nehrinden geçse de, İslam'ın kabülü, Araplar'ın galibiyetle sonuçlanan savaşları Hazar devletinin sınırını Derbend'e kadar geri çekmeyi başarmışlar. Bölgede mevcudiyetlerinin 7 asırlık döneminden (3-10.asır) sadece son iki buçuk asrında Hazarlar politik olarak Derbend'den güneye inemediler.

Hazarların Bölgede İlk Ortaya Çıkışı

Hazarların bölgede çıkmalarıyla bağlı farklı düşünceler mevcuttur. Mesela, gürcü kaynaklarından Leonti Mroveliye atfedilen “Kartli hükümdarlarının hayatı” Hazarların ismini bu bölgede en eski dönemde zikr edenlerdendir. Kaynağın verdiği bilgi Hazarların Deniz kapıları olan Derbendi aşarak Ağrı dağına kadar indiğini söyler. Hazarlar bu suretle Deryal ve Derbend geçitleriyle tanışmış olurlar¹. Fahrettin Kırzioğlu bu olayın m.ö.720-de gerçekleştiğini, gerçekte yürüş edenlerin Hazarlar değil, onların ataları Kimmerler olduklarını savunmaktadır². Benzer düşünceyi Giuli Alasania da paylaşmaktadır: hem Gürcü kaynaklarındaki milattan önce Hazarların yürüşleri, m.ö. VI-IV yüzyıllarla ilgili Buntürk (ve ya

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, reshadmustafa@gmail.com

1 Mroveli Leonti, *Jizn Kartliyskih tsarey*, Per. s drevneqruzinskoqa, predislovie i kommentarii G.V.Tsulaya, Moskova 1979, s. 25; *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, çev. Hrnt Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 9.

2 Fahrettin M. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 17.

Türk) ve Hunlar'a ait bilgilerin verilmesi, hem de bu dönemde Kartli'de (Gürcüler yaşayan bölgede) konuşulan altı dilden birinin Hazarca olması³ buraya kimmer-iskitlerin iskan etmesiyle direkt ilgilidir. Arkeolojik bulgular bu dönemde Doğu Gürcistan'da İskitler'in hükümlerini isbat eder. Bu yüzden gürcü kaynaklarında Hazarlar ve Hazar dili söylendiğinde kastedilen İskitler, Sakalar, Kimmerler ve Sarmatlar'dır⁴.

Milattan sonra Hazarlar'a ilk Movses Horenli'nin bilgilerinde rastlanır. 3.yüzyılın başlarında "Hazir (Hazar) ve Basil (Barsil) toplulukları birleşerek Vnasep Surhap isimli hükümdarın önderliğinde Çola kapılarından (Çora da denir) geçer, Kur çayının bu tarafına (güneyine) dağılırlar"⁵. Bir çok tarihçi, özellikle M.İ.Artamonov ve Y.Caferov Barsiller'in Hazarlar'a çok yakın olduğunu, Hazarlar'ın Dağıstan'daki Barsiliye bölgesinde yaşadıklarını kaydederler⁶. Genelde bir çok tarihçi 3.yüzyılda bölgede Barsiller'in ve Hazarlar'ın isimlerinin çekilmesinin bir anakronizm olduğunu düşünmektedirler. Ama Moisey Kalankatuklu'nun yazarı olduğu "Albanya tarihi" isimli kaynakta da M.S. 3.yüzyılda Alban hükümdarlarının Barsiller'den olan mert birisiyle akraba olduğu yazar⁷. Moisey Kalankatuklu sayısız Hazar ordularının II Şapur döneminde (309-379) Çola'yı geçerek Albanya'ya (Aran'a) geçmesini haber verir. Ama kaynak aynı zamanda olayların anlatımı sırasında Honogurların ve Hunların isimlerini çekmekle araştırmacıyı ahlında Hazarların Hunlara tabi bir kavim olduğu kanısına getirmektedir⁸. Bir sıra kaynaklarda (özellikle Priscus ve İordan'da) Hunlar'ın içinde Akatzir, Akasir isimli kavimler zikrediliyor ki, onların Hazarlar olması mümkündür⁹. M.İ.Artamonov 7.yüzyılın anonim Ravennalı "Coğrafya"sına istinaden Akasirlerin Hazarlar olduğu kanısına gelir. Aynı zamanda Akasirleri Ağaçerilerle ilgilendirmenin filolojik ve tarihi olarak yanlış olduğunu iddia eder¹⁰. Zannımızca M.İ.Artamonovun bu iddiası hakikate daha

3 M.F.Brosset, *age.*, s. 13, 15; Mroveli Leonti, *age.*, s. 27, 28; *Obräşenie Gruzii*. Per. s drevneqruzinskoqa E. Takayşvili. Tb. İzd. Metsniereba, 1989, s. 23.

4 Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, KTÜ/Trabzon 2013, s. 9-11.

5 *İstoriya Armenii Moiseya Xorenkoga*, Noviy per, N.O.Emina, İzd. Lazerevskogo İnstitutu Vostoçnih yazıkov, Moskva 1893, s. 113.

6 Caferov Y.R., *Hunni i Azerbaydjan*. Azernesr, Baku 1993, s. 15-16.

7 Moisey Kalankatuklu, *Albanya tarihi*, Mihitar Goş, *Alban Salnamesi*, Avrasiya press, Bakı 2006, s. 21.

8 *Age.*, s. 32-33.

9 Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, Nokta Kitap, İstanbul 2005, s. 35.

10 Artamonov M.İ., *İstoriya hazar*, İzd. Qos, Ermitaja, Leningrad 1962, s. 56.

yakın. Zira Akasirlerin faaliyet bölgesinde daha sonra Hazarlar boy gösterir ve kaynaklar nasıl Akatsirleri büyük bir kavim olarak gösterirse, aynımsı Hazarlar için de söyler. Ama Ağaçeri kabileleri için böyle bir şey söz konusu değildir.

330 yılında Sanesan isimli Alban-maskut hükümdarının sayısız Hunların rehberi olarak ermeniler üzerine yürüş etmesi de bir kaç kaynakta hatırlanmaktadır¹¹. Hiç şüphesiz Hun ismi altında bir kavim değil, Kafkasyadaki Hun egemenliğindeki türki kavimlerden söz edilmekte. Demek ki, bu dönemde Hazar ve Barsil gibi türk kavimleri bazen mustakil, bazen de Hunlar'a bağlı olarak m.s. 2.yüzyılın sonunda 3.yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya bölgesinde gözükmüş ve kısmen burada meskunlaşmağa başlamışlar. İlk gözüktüğü dönemlerde Hazarlar'ın kullandığı geçit genelde Çola, kısmen Deryal geçididir. Çola geçidini bazı bilimadamları Derbend geçidiyle aynı geçit olduğunu söylerken¹², bazıları da Çolanın Derbendin güneyinde olduğunu, 5-6.yüzyıla kadar Alban piskoposluğunun tahtının burada yerleştiğini, Hazar yürüşlerinden (Hun ve ya Sabirler de ola bilir - R.M.) sonra şehrin dağıldığı ve piskoposluk merkezinin Partav/Berde şehrine köçürüldüğünü yazarlar¹³.

Hunlar, Hazarlar ve Sasani İlişkileri

4.yüzyılın 2.yarisından itibaren Hun kavimlerinin büyük çoğunluğu Batıya doğru ilerlemeye başladılar. Bunun sonucunda Batı Hun İmparatorluğu gibi büyük bir imparatorluk kurulur. Ama bu Hunların ve onlara tabi diğer Türk kavimlerinin güney yolunu unutmaması anlamına gelmez. Priscus, İeronim gibi salnamecilerin yazılarında Hunların Basık ve Kursık komutasında 395 yılında Deryal geçidini aşarak Sasani ülkesine büyük bir felaket yaşattığını, Suriyeye kadar irelilediğini kaydederler. Geri dönerken bu kez Deryal geçidini değil de Derbend geçidini kullanmaları, ateş çıkan kayaların yanından (ihtimalle Bakü - Apşeron yarımadası) geçmeleri¹⁴ Hunların bölgeye aşına olduklarının isbatıdır.

Bu dönemde kaynaklarda Hazarların isimlerine rastlanmamasının en önemli sebeplerinden biri onların Attila tarafından büyük yenilgi almasıydı. Hunlarla beraber hareket eden Akatir/Akatsir/Hazarlar Priscus tarafından sayısız komutanları ve nesilleri olan bir kavim olarak nitelendiriliyor. Roma Akatsirleri Hunlardan ayrılıp kendileri ile beraber ittifak olmaya ikna etmeye çalışıyor. Hazar

11 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 25; *İstoriya Armenii Favstosa Buzanda*. Per. s drevnearmyanskoqo i kommentarii M.A.Gevogyana, İzd. Akad. Nauk Arm. SSR, Yerevan 1953 s. 15.

12 Memmedova F., *Azerbaycanın siyasi tarihi və tarihi coğrafiyası*, Azərneşr, Bakı 1993, s. 154.

13 Aşurbeyli S. , *Şirvanşahlar devleti*, Avreasiya press, Bakı 2006, s. 48.

14 Cafarov Y., *age.*, s. 36-37; Artamanov M.İ., *age.*, s. 53.

komutanlarından Kuridak hediye dağıtım sırasında Romalıların kendisini ikinci şahıs kısmında gördükleri için Romalılara darılır ve Akatsirlerin ihanetini Attilaya haber verir. Sonuçta Attila kendine karşı çıkan Hazarları yener ve zaferi Kuridakla beraber kutlar. Kuridak vatanına gönderilir ve buradaki Hazarlara önderlik eder, akınlardaki diğer Hazarlara komutanlık görevini Attila kendi oğluna bırakır¹⁵. İşte belki de bu mağlubiyet ve karmaşa yüzündendir ki, 5.yüzyılın başlarında Kur nehrinin kuzeyinde Hunlar ve onlara tabi kavimler çok da rahat hareket edemiyorlardı. Kaynakta yazar ki, I.Yezdegird döneminde (399-420) Hristiyanlara tanınan dini özgürlük, Romayla kurulan iyi ilişkiler, Kuşanlar/Akhunların üzerinde bir kaç başarılı yürüşler ve Haylandur/Onogurların, Hunların Çola geçitini geçmemesi Sasani ülkesini rahatlatmış¹⁶.

5.yüzyılın 40-lı yılların sonunda bölgede Hunların yeniden aktifleşmesi müşahede edilir. Hunlar onlara tabi Rosmosok ve Tuballarla beraber Kura nehrini geçerek günümüz Karabağına kadar gelirler. Bu yürüşte Tubalların komutanı hristiyanlığı kabul eder. Tubalların komutanı Teofil geri dönüş zamanı hristiyan olduğu için Hunlar tarafından Kura kıyısında katledilir, oğulları daha güneye - dağlara inerler. Ama Hunlar onları da yakalar ve onları da öldürürler¹⁷. Burada baş veren olaylar bu dönemde dahi Albaniyanın Kuradan kuzeyi kontrol edemediği, geçit sedlerinin ve kalelerin kontrolünün Sasani birliklerinin elinde olduğu, Hunların bu geçitleri bile kolaylıkla aştığının, istedikleri zaman akınlar düzenlediklerinin isbatıdır. Geçitler Sasani birliklerinin elinde olsa da Kuraya kadar olan bölgelere Hunların dahil olmasına hiç bir engel yoktu.

M.s. 449-451 yılında Kafkasya hristiyanları Sasanilere karşı büyük bir isyan başlatır. Bu isyan zamanı Albanlardan Vahan isimli komutan Derbend ve ya Çola geçitini (kaynakta: Hun kapıları) ele geçirir. Aynı zamanda Hunlarla Sasanilere karşı ittifak oluşturmaya çalışır. Hunlar da onlara yardım etmeye söz verir¹⁸. Ama tabi Hunlar yardımı asilerin istediği zaman değil, kendilerine uygun zaman yapar ve bölgeden ganimet alır, Sasani sınırlarına ulaşırlar. Aynı zamanda Heran/Eren komutanlığı altındaki diğer bir grup Hunlar Balasakanlılarla beraber Albanyadaki Sasani ordusunu mağlup ettikten sonra Bizans sınırına kadar ulaşırlar¹⁹.

15 *İzvestiya drevnix pisateley greçeskih i latinskih o Skifii i Kavkaz*. Sobral, izdal s russkim perevodom V.V.Latuşev, T.I, Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Pterburg 1890, s. 823.

16 Yegişe, *O Vardane i voyne Armyanskoy*, Per. ak. İ.A.Orbeli, Akademiya Nauk Arm. SSR İnstitut Literatürü im. M.Abegyana, Yerevan 1971, s. 31.

17 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 40-42.

18 Yegişe, *age.*, s. 79-80.

19 *Age.*, s. 116, 121.

2.Yezdegirdin (439-457) vefat etmesinden sonra Sasani tahtı uğruna mubarezededen faydalanan Alban hükümdarı 2.Vaçe 460-462 yılında isyan kaldırır. Sasaniler isyanı yatırmak için Hunlarla ittifak yapar. Kaynaktan bu dönemde Çola geçidinin Albanların kontrolünde olduğu için Sasanilerin Hunları Deryal geçidinden geçirdiği, isimleri Haylandur Hunları gibi zikredilen bu kuvvetlerin bir yıllık savaştan sonra - 463 yılında 2.Vaçeyi tahttan feragat etmeye mecbur ettiği gözüküyor²⁰. Çola geçidinin kontrolü yeniden Sasani ordusuna geçer.

453 yılında Attila vefat ettikten sonra Batı Hun İmparatorluğuna tabi Türki kavimlerde merkezden kopma hareketleri başlar. Priscus 463 yılında Hun birliğine dahil olan Saragurlar, Uroglar ve Onogurlar Romaya ittifak sunduğunu yazar. Onlar Hun olan Akatsir/Hazarların da onlarla beraber olduğunu, onları kendilerine tabi ettiklerini söyleyerek Romanın güvenini kazanmaya çalışırlar. Bundan sonra Saragurlar Çola geçidini (Priscusda Kaspi geçidini) geçmeye çalışırlar. Buranın Sasanilerce korunduğunu görenek diğer bir yolla - Deryal geçidiyle İberyaya, oradan Ermenistana geçer, onların ülkelerini boşaltırlar. Sasaniler onların akınları karşısında çaresiz kalır ve Romaya yolladıkları sefirler de başarılı olamaz²¹. Bu akının 466-da olduğu ihtimal edilir²². 463te Haylandurların, 466da Saragurların akınları artık Albanya bölgesinin Hunlar tarafından kontrol edildiğinin isbatıydı. Saragurların Hazarları/Akatsirleri kendilerine tabi etmesi aynı zamanda bu akınlarda onların da faal rol aldığı anlamına gelir ki, sonraki yüzyıllarda kaynaklarda Haylandurlar, Saragurlar, Onogurlar değil, Hun kavim birliğinden sadece Hazarların isminin zikredildiğini göreceğiz.

Hazarların ismi bu dönem Gürcü kaynaklarında da zikredilir. Vahtang Gorgasalın (449-502) hakimiyetinin 9.yılında Hazarlardan yardım alan Osetler Aragvi nehrinde İberlerle savaşır ve yenilirler.²³ Bu dönem gürcü kaynaklarında türki kavimlerin özellikle Hazar ismiyle genelleştirilmesi, Bizans kaynakları gibi boy ve kavim isimlerinde ayrıntılara girmemesi VII. yüzyılda Hazarların diğer akraba kavimleri kendi egemenliği altında birleştirmesinden kaynaklıdır.

Arap Kaynaklarında Hazarlar ve Sasani İlişkileri

Arap kaynaklarında “Hun” isimlendirilmesine neredeyse rastlanmaz, dönemin olaylarında Hunların yerine sadece Hazarların ismi zikredilir. Bu onların Hunlar ve

20 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 45-46; Yegişe, *age.*, s. 169-170.

21 Latuşev V.V., *age.*, s. 841-843.

22 Cafarov Y.R., *age.*, s. 47.

23 M.F.Brosset, *age.*, s. 126.

Hazarları aynı “cins”ten hesap etmelerinden kaynaklanmış olabilir. Bu kaynaklar genelde Hazar/Hun ve Sasani ilişkilerini I Firuz (459-484) döneminden itibaren incelemeye başlarlar. Taberi net olarak isim söylemese de bu dönem Firuzun (459-484) kuzey güvenliğini korumak için bazı adımlar attığını belirtmektedir: “Hakikaten Firuz Reyde şehir inşasını emretti ve onu Ram Firuz isimlendirdiler, Curcan ve Bab Sul (Çola kapısı) arasında şehir inşasına emir verdi, onu Ruşen Firuz adlandırdılar”²⁴

Arap kaynaklarında artık bu kavim farklı isimlerle değil, direkt Hazar şeklinde işlenir ve sınırları da net olarak gösterilir. Büyük ihtimalle yukarıda isimleri zikredilen Haylandur ve Saragur akınlarından sonra Albanyanın büyük kısmı Hazarların elinde kalmıştı ki, Belazuri o dönem politik durumu böyle zikretmekteydi: “و كانت جرزان و اران في ايدى الخزر” “Curzan (İberya) ve Arran (Albanya) Hazarların elindeydi”. Belazuri Hazarların sınırları aşarak komşu ülkelere baskınlar yaptığı, Sasani ülkesinde Dinaver şehrine kadar geldiğini söyler.²⁵ Bu yüzden Firuzun oğlu Gubadın (531-488) döneminde Hazarlara karşı bir askeri sefer düzenlenir. Bu sefer sonucunda ilk önce Şirvan eyaleti ile Aras nehri arasındaki bölge alınır. Beylegan, Albanya piskoposluğunun merkezi Berde şehri yeniden inşa edilir. Belazuride artık bu dönem Albanyanın eski başkenti olan Gebele (antik yunan kaynaklarında Kabalaka) şehri Hazar şehri gibi anılır (و مدينة القبله هي الخزر - Gebele şehri, o Hazardır). Daha sonra Şirvan eyaleti ile Deryal geçiti arasında tuğladan set (سد اللين) inşa edilir. Aynı set boyunca 360 şehir (belki de istihkam mevki) inşa edilir ki, bunlar da Derbend kalesi ve setti inşa edildikten sonra harap olurlar²⁶.

Yakubi Belazurinin söylediklerini neredeyse tekrar eder: “Hazarlar Erminiyyenin hepsini (tüm idari yönetim olarak) hükumleri altında tutmaktaydılar. Hakan isimli melikleri vardı. Arran, Curzan, Busfurracan ve Sisecanda onların Yezid Balas isimli halifesi - canişini vardı. Buralar dördüncü Ermeniyye adlanmaktaydı. Fars meliki Gubad orayı onlardan almıştı”²⁷.

Gubadın döneminde başlayan türklere karşı savaşlar I.Hüsrev Anuşiravan (531-579) döneminde daha müteşekkil bir hal alır, onlara karşı daha sert önlemler görülür.

24 Et-Taberi, *Tarih er-Rusul ve-l Muluk, C II*, Tab’atu-s Seniye (İkinci baskı), Tahkik Muhammed Abu-l Fadl İbrahim, Daru’l-Ma’arifi bi Mısır, Kahire 1968, s. 83.

25 El-Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Kitab Futuh el-Buldan*, Hakkakahu va şerh, Abdullah Enis Tubba, Muessesetu-l Muaf, Beyrut 1987, s. 273.

26 *Age.*, s. 273.

27 El-Yakubi, *Tarih*, 1. Bölüm, Şirketu-l İlmıyye Li-l Matbua, Beyrut 2010, s. 223.

O, Şabran, Masgat ve Bab el-Ebvab (Derbend) şehirlerini inşa ettirir. Bu şehirlerde siyasiciler isimli bir halk (kavim) yerleştirir²⁸. S. T.Yeremyan siyasicilerin Sünükçüler, Sisakanlılar olduğu kanaetindedir²⁹. Lakin, İ.Markvarta esasen V.F.Minorski bu adın Fars dilindeki “spasig” - “korucu”, “istihkamçı” kelimesinden türemiş olduğunu, her hangi bir etnik ve yerel kimlik değil, askeri bir özellik taşıdığını düşünüyor³⁰. Hüsrev Şekken, Gamiberan, Dudaniye, Durdzukiye, Sogdebil, Curzanın Bizanla sınırında Bab Firuz Gubad, Bab Lazıka, Bab Barıka kapılarını, aynı zamanda Bab el-Lan, Bab Samshe, Cerdeman kalesi, Şemşulday kalesini inşa eder³¹.

Tüm bunlar Hüsrev'in zamanla Hazarları kuzeye doğru geri ata bildiğinin, ama bu toprakları elinde kalmasını temin edebilmek için büyük setler ve istihkamlar yapmasının zorunlu kılmasının isbatıdır. Taberi setlerin inşasına kadar olayların böyle geliştiğini anlatır: “Abhiz (Ziya Bünyadov ve D.M.Dunlop Hazarlar olduğu kanısındadır³²), bencer, belencer, allanlar savaşmak için gelir ve ahaliye akın amacıyla Erminiyyeye yaklaşır. O zaman oraya geçmek asan ve mümkün idi... Onlar (Hüsrev'in) ülkesine girdikte onları orduyla karşıladı... Hüsrev onlardan on bin kişiyi esir aldı... Onları Azerbaycan ve etrafında iskan etti”³³. Setlerin olmadığı için akınların kolaylıkla yapılması, orduların ülkenin içlerine kadar ilerlemesi böyle savunma duvarlarının yapılmasını zorunlu kılmıştı. Tabii, Hüsrev bu savunma duvarlarının Türkleri durduramayacağını bildiği için onlarla görüşmek kararına gelir. Balazuri görüşün Hazarların torpakları olan Berşeliyyede olduğunu, Hüsrev'in burada türklere bir oyun oynadığını ve sonuçta Derbendde Türklerle kendi aralarına büyük bir set inşasına başlandığını yazar. Balazuri bu setin inşasından İslama kadar bu toprakların Farslarda olduğunu, daha sonra Farsların olanın Hazarlar ve Rumların (Bizans) olduğunu yazar³⁴

Moisey Kalankatuklu da bu olayı tasdikler. Albanya Hazarların hükümlerine altına düşüğünü kaydeden Moisey Alban katolikosu Abasin döneminde (552-596)

28 El-Belazuri, *age.*, s. 273-274.

29 Yeremyan S. T. *Syunıya i oborona sasnıdamı Kavkazskih prohodo* / İvestiya No. 7 (12). Akademiya Nauk SSSR-Armyanskiy filial, Yerevan 1941, s. 37-38.

30 Minorski V.F. *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*. Moskova: İzd. Vost. Lit. 1963 - s. 31.

31 El-Belazuri, *age.*, s. 274.

32 Bünyadov Z. *Azerbaycan VII-IX asırlarda*. Azernesır, Bakı 1989, s. 42; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 40.

33 Et-Taberi, *age.*, C II, s. 100.

34 El-Belazuri, *age.*, s. 275 - 277.

hristiyanlara edilen zulümden dolayı katolikosluk merkezini Çoladan Albanya başkenti Berde şehrine taşınmak zorunda kaldıklarını, bu zaman (552) Abasın Alban katolikosluğuna seçildiğini söyler³⁵. Derbend - Çola ile ilgili Moisey der ki, bu azametli setti İran şahları inşa etmişti ve bunun için büyük miktarda paralar harcanmış, ülke ahalisini yormuştlar ...Onlar Kafkasya dağları ile Doğu (Hazar) denizi arasındaki geçitleri kapadılar.³⁶

Hüsrev'in set inşası ülkeyi Hazarlardan tamamen temizlediği anlamına gelmiyordu. Azerbaycan ve Arranda henüz büyük ölçüde Hazar yaşamaktaydı. Taberi Hüsrev'in ülkesini eyaletlere böldüğünde 4 eyaletin içinde Azerbaycanı ve Hazarları özellikle zikreder: “و اصبهذ انر بيجان و ما و لاهاء، و هي بلاد الخزر” - “Azerbaycan ve etrafının isbahezi ve o Hazar ülkesidir”³⁷. Dikkat edilse burada Arran - şimdiki Kuzey Azerbaycan değil, aynı zamanda güneyiyle ve kuzeyiyle tüm Azerbaycana Hazar ülkesi denilmektedir.

Bu zaman tarih sahnesine arap kaynaklarında Sincibu adlandırılan Batı Göktürk hakanı İstemi hakan çıkar. Sincibu Taberide türklerin en şücaatli hükümdarı gibi tasvir edilir. O, Hazar, Bencer, Belencerleri kendine tabi eder. Sul ve ya Çola ülkesinin etrafına kadar gelir. Hüsrev'in önceleri Hazarlar verdikleri vergiyi ona vermesini talep eder. Sincibu yeni inşa edilmiş setti geçemeyeceğini anlar ve geri döner³⁸.

Kaynakları incelediğimiz üzere Alban hükümdarı 2.Vaçenin tahttan feragatinden sonra (462) Hüsreve kadar Albaniya-Arran toprakları Hazarların idaresi altında gözükmektedir ve Hazarların güney sınırları Kur nehrine kadar uzanmaktadır. 552 yılında Alban katolikosluğunun merkezi Berdeye taşındığında ülke henüz Hazarların elindeydi. Demek ki, Hazarların Arram ilk tam kontrol dönemi neredeyse 100 yıla yakın sürmüştür.

589 yılında Bizans İrana karşı yeni bir koalisyon kurar. Güneyden araplar, doğudan Göktürkler, Azerbaycandan Hazarlar Sasanilere savaş açar. Büyük ihtimalle gürcüler de bu savaşta Bizans tarafında savaşır³⁹. Bahram Çubin isimli komutan Göktürkleri Herat yakınlığında mağlup ettikten sonra Hazarlar da geri çekilir. Hazarların bu savaş sırasında Göktürlere tabi mi, özgür mü oldukları

35 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 83.

36 *Age.*, s. 100-101.

37 Et-Taberi, *age.*, C II, s. 99-100.

38 *Age.*, s. 100-101.

39 M.F.Brosset, *age.*, s. 186-187.

tam bilinmez. Ama Göktürkler hazarların doğu komşuları kendilerine karşı çıkan ugrları mağlup ettikten sonra onlar on bin kişi kalmış, sonrasında batıya göç etmek ve Pannoniyada avarlarla beraber yaşamak zorunda kalmışlardır⁴⁰.

603-628te Sasaniler ve Bizans arasında yeni bir savaş başlar. Bu zaman Göktürkler yeniden Bizansın müttefiki olarak savaşır. Bu savaş sırasında ilk defa batılı kaynaklarda “Doğu Türkleri” ismi kaydedilir. M. Artamanov bu isim altında Hazarların zikredildiğini ireli sürer⁴¹. Büyük ihtimalle bu dönem Hazarlar Göktürk devletine bağlanmışlar ve onların emriyle akınlara ve ittifaklara katılıyorlardı. İttifak kuran Göktürk devleti olsa da onların yerel politikalarını gerçekleştirenler Hazarlar olmuştur. Bu nedenle özellikle Gürcü, Ermeni ve Alban kaynakları yeniden Hazar adını kullanmakta ısrar ederler. Bizans - Göktürk/Hazar ittifakının kurulmasını “Albanya tarihi” de tasdikler. Aynı zamanda 2.Hüsrev Pervizin (591-628) onlara Bizansın teklif ettiğinin iki defa fazlasını teklif ettiğini yazar. Hazarlar Derbendi alır ve Berdeye doğru ilerler. Buradan Tiflise geçen ordu burada Bizans hükümdarı İrakli ile birleşir⁴². Bu malumatlar aynı zamanda gürcü kaynakların da verilir. Tiflisi Hazarların komutanı Cebu hakan - Gürcü kaynaklarında Cibgu alır⁴³. 625/626 yılında Hazarlar yeniden Albanya ve Azerbaycan büyük akın düzenler. Bu kez başlarında Şad vardır. Şad Hazar hükümdarının kardeşinin oğluydu ve karargahı Aras nehri kıyısında idi⁴⁴.

629 yılında Hüsrev Perviz katledilir. Hazarlar Şad komutasında yeniden Tiflise girerler. Buradan Arrana doğru ilerlerler. Albanyanın o zamanki katolikosu Viro Şadla buluşur, ülkenin önceleri nasıl Sasanilere tabiyse, bundan sonra Hazarlara tabi olduğunu ilan eder⁴⁵. Bu Albanyanın - Kuzey Azerbaycanın resmi muakveyle Hazarlara tabi olduğunu gösteren ilk haldir. Bu zamana kadar Hazarlar tüm bu arazileri geçici olarak, akınlar için, kısmen nüfuz dairesi içinde tutuyordusa, 629 tarihi resmi sınırlarının içine saldırdığı dönemdir. Albanya tarihi bu dönemde Hazar devletinin özel olarak Albanyada madencileri aradığını, Kür ve Aras nehriindeki balıkçılara vergi tayin ettiğini yazar⁴⁶.

40 Artamanov M.İ., *age.*, s. 140.

41 *Age.*, s. 145.

42 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 99.

43 M.F.Brosset, *age.*, s. 193.

44 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 104-105.

45 *Age.*, s. 118.

46 *Age.*, s. 123.

Hilafet ve Hazar Devleti İlişkileri

Hilafet Sasaniler üzerine yürüşe başladığı zaman Albanya orduları Sasaniler tarafında dövüşmektedir. Zira büyük ihtimalle Hazar devletinde problemler baş kaldırmıştır. 630 yılı aynı zamanda Doğu Göktürk devletinin de çöküş yılıdır. “Albanya tarihi”nde Şadın Cebu hakanın çok kötü durumda olduğu, yardım taleb etmesi üzerine onun yanın gitmesi, etrafındaki askerleri ve ya komutanları imha etmesini istemesi yazılıdır⁴⁷. Büyük ihtimalle iç problemler Hazarların kurmuş olduğu yeni düzeni sarsar.

İşte bu yüzdendir ki, Arapların ilk seferleri sırasında Hazarlar onlara karşı koyma gücünde değildiler. Taberi hicri 22.yıl (642) olayları sırasında Suraka bin Amrın ordusunu Arran’ın - Kuzey Azerbaycan’ın dört istikametine - Bukeyr bin Abdullah’ı Muğan’a, Huzeyfe bin Esid’i Şeki üzerinden el-Lan’a, Salman bin Rabia’yı bilinmeyen bir yere (büyük ihtimalle sonraki bilgilerden Hazarlar üzerine), Habib ibni Mesleme’yi de Tiflis üzerine gönderdiğini yazmaktadır⁴⁸. Surakanın ölümü üzerine Derbend ordusuna Halife Ömer (634-644) tarafından Abdurrahman bin Rabia komutan tayin edilir. Abdurrahman Belencer şehrine, oradan Beyda şehrine yürüş eder. Uzun zaman zafer kazanan Abdurrahman Halife Osman zamanında (644-656) Hazarlara yenilir ve vefat eder⁴⁹. Kufi benzer olayı Abdurrahmanın kardeşi Selman bin Rabia için anlatır⁵⁰. Balazuri de Abdurrahmanın olayını anlatmazken Selman bin Rabia olayını anlatır⁵¹. Zannımızca ilk önce Hazarlar üzerine Abdurrahman ibn Rabia yürüş etmiş, daha sonra halife Osman tarafından ordulara komutanlık görevi Selmana devredilmiş, her iki kardeş Hazarlarla çarpışmada vefat etmişler. Gözüken o ki, 462-563 yılları ve 7.yüzyılın 20li yıllarından farklı olarak Hazarlar İslamın ilk fetih yıllarında Derbend şehrini ellerinde tutmaya pek fazla ilgi göstermiyor, sadece otlakları ele geçirmeye çalışıyorlardı. Derbend gibi savunması güçlü olan şehirlerde yalnız şehri kontrol edebilen Sasani birlikleri kala biliyordu.

662 yılında Hazarlar Belencer yanında Arapları yenerek Albanyaya akın eder⁵².

47 *Age.*, s. 126.

48 Et-Taberi, *age.*, C IV, s. 157.

49 *Age.*, s. 158 - 159.

50 El-Kufi, Ebu Muhammed Ahmed bin A’sam. *Kıtab el-Futuh* (Tahkik Ali Şiri) el-Cuz-ul-Evvel, el-Cuz-us Sani, Daru’l-Edva, Beyrut 1991, s. 345.

51 El-Belazuri, *age.*, s. 286-287.

52 Velihanlı N. *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Azərneşr, Bakı 1993, s. 30.

Ama bu kez Hazarları Alban hükümdarı Cavaşir yener. Bir yıl sonra kaynaklarda Hunlar diye isimlendirilen türki kavimler Kur nehrini geçer, Araza kadar gelir, tüm ülkeyi yağmalar. Cavaşir Kur nehri sahilinde onunla buluşur, Hunların hükümdarının kızını alır ve onunla mukavele imzalar⁵³. Genel manzaradan ve verilen malumattan ilk akınla ikinci akının aynı kavimler tarafından yapıldığı, Hunlarla Hazarların aynı kavim olduğu malum olur. Kaynak bize mukavele metnini açıklamaz. Ama mukavelenin Kur nehrinde baş tutması, Hun/Hazar ordusunun nehrin bir sahilinde, Albanların diğer sahilinde durması sınırın artık Çoladan değil, Kur nehrinden geçtiğine delalet eder. 681 yılında Cavaşir suikaste uğradığı zaman Hunlar ve Hazarlar bunu bahane ederek Albanya'ya hücum ederler⁵⁴. 682 yılında Albanların katolikosu Hazarların yanına gider, Vıraçan şehrinde komutan Alp İltuer (Elteber) ve maiyetindekiler hristiyanlığı kabul ederler⁵⁵.

Hilafet dahilinde 656 yılından başlayan iç çekişmeler sınırlardaki problemleri öncelikli olmaktan çıkarır. O kadar ki, Kuzey Azerbaycan aynı zamanda üç devlete - Bizansa, Hilafete ve Hazar devletine vergi verir, bölgede kesin hiç bir devletin egemenliği söz konusu olmaz⁵⁶. Arapların nüfuzu Halife Abdulmelikten (685-705) itibaren bölgede hissedilmeye başlar. Balazuride Abdulmelikin valisi Muhammed bin Mervanın Berde şehrini yeniden inşa, restorasyon ettiğine dair malumatlar var⁵⁷. Bu zamandan itibaren artık Araplar Kur nehrinin sağ sahiline yerleşirler.

1. Validin (705-715) döneminde, 707/708 yılında halifenin kardeşi, Azerbaycan valisi Muhammd bin Mervanın kardeşi oğlu Mesleme bin Abdulmelik Derbende gönderilir ve şehir tutulur. Lakin, Mesleme geri döndükten sonra Hazarlar yeniden şehre yerleşir⁵⁸.

“Albanya tarihi”nde Hazarların 709/710 yılında Albanya'ya girmesi ve burayı zabt etmesii⁵⁹ isbat eder ki, Kur çayının sol sahil, umumen Kura kadar olan topraklar 8.yüzyılın başlarında Hazarların tam kontrolündeydi. Onlar bu topraklara esasında kendi sınırıç i toprakları gibi kontrol altında tutuyor, aynı zamanda Kurun

53 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 140-141.

54 *Age.*, s. 161.

55 *Age.*, s. 171.

56 *Age.*, s. 198.

57 El-Belazuri, *age.*, s. 288.

58 El-Kufi, *age.*, C V, VI, s. 353-354.

59 Moisey Kalankatuklu, *age.*, s. 190.

sağ sahilini kontrol altına almakla Arasa kadar bufer bölge oluşturmak istiyorlardı. Bu olaydan sonra Araplar ve Hazarların arasında çok uzun sürecek bir savaş başlar.

Savaşın başlarında Albanlar Arapların yanında yer alır. Meslemenin 714/715 Derbend seferi hakkında Moisey Kalankatuklu yazar: “Onun (Mesleme bin Abdulmelikin) sırtını, arkasını kendi ordusuyla cesur ve aktif knyaz, mahir o kullanıcısı, Albanyanın knyazı Arranşah Vaçagan korumaktaydı. Hazarlar onu takip ettiler, ama yenildiler. Mesleme buradan canını kurtardı ve İberiyaya geçti⁶⁰”.

Taberi, Halife Ömer bin Abdulazizin (1 (720-717.yılında Hazarların Arazi geçip Güney Azerbaycana girdiğini yazar. Ömer bin Abdulaziz onlara karşı Hatim bin Numan el-Bahilini gönderir⁶¹. 2.Yezid bin Abdulmalikin (724-720) döneminde 722 yılındaysa Hazarların diğer Türki kavimlerle beraber hücum etmesi sonucunda Araplar Şama kadar geri çekilmek mecburiyetinde kalırlar⁶². Yakubi bununla ilgili yazar: “Hicri 103 yılında (m.721) ... türkler el-Lanı tuttular. Abdurrahman bin Süleyman el-Kelbi ve Osman bin Hayyan el-Marri savaştılar ve [Deryal?] kaleyi fethettiler; h. -104te (m.722) Abdurrahman bin Süleyman el-Kelbi sağ koldan, Osman bin Hayyan el-Marri sol koldan. H. 105 yılında (m.723) Said bin Abdulmalik bin Mervan türklerle savaşın olduğu bölgeye geldi, Gatn kalesine (قصر قطن) ulaştı. Cerrah bin Abdullah el-Hakemi Bab el-Landa döyüşdü ve hatta el-Babdan [Derbend] gitmiş oldu.”⁶³ 2.Yezid bu olaylardan dolayı Muzhic kabilesinden Cerrah bin Abdullah el-Hakemini Güney Kafkasyaya vali tayin eder⁶⁴. Kaynakların bize verdiği bu bilgilerden belli oluyor ki, el-Lan ve etrafı Hazarlar ve Araplar arasında savaş meydanı idi. Araplar buralara kadar gelseler de buralarda tutunamıyorlardı.

Cerrah Samur çayı ve Derbend yakınlığında Hasin ve ya Hamzin isimli kaleyi alır ve muhtemelen ahalisi Hazar olan bu Hasinliler-Hamzinliler Cerrah tarafından Şeki-Filanşahlıkta yerleşen Hayzanda iskan edilir.⁶⁵ Daha sonra Cerrah Barufa

60 *Age.*, s. 191.

61 Et-Taberi, *age.*, C VI, s. 553-554; Bünyadov Z.M., *age.*, s. 106.

62 İbn el-Esir, *Əl-Kamil*, C IV, Beyrut 1987, s. 360-361.

63 El-Yakubi, *age.*, C II, s. 243.

64 İbn el-Esir, Ebu-l Hasan Ali b. Abu-l Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkirim b. Abdulvahid eş-Şeybani, *El-Kamil fi-t Tarih*, C 4 (tahkik Abulfida Abdullah El-Gadi), Daru'l kutub El-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 361; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 234.

65 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 361; El-Belazuri, *age.*, s. 289-290; El-Kufi, C VII, VIII, *age.*, s. 236.

(İbn el-Esirde Yarğua, Balazuride Gumik - Tarku şehri) şehrine yürüş etti ve buranın da ahalisini Gebeleğe yerleştirir.⁶⁶

Cerrah Belencer ve Vebender (Ulubender) şehirlerini aldıktan sonra Hazarlarla karşılaşmamak için geri döner ve kışı geçirmek için Şekide kalır⁶⁷. Amma Cerrah burada da kalmaz ve Berdeğe döner⁶⁸. Tabii ki, bunun sebepleri Hazarların onun üzerine gerçekleştirdiği yürüşlerdi. 725 yılına kadar Hazarların büyük ordusu Cerrahın ele geçirdiği tüm toprakları geri almış, sonuçta Cerrah valilikten uzaklaştırılmıştı.

İbn el-Esir Hişam bin Abdulmalikin (724-743) yeni Azerbaycan valisi vazifesine Mesleme bin Abdulmaliki tayin ettiğini yazar⁶⁹. Yakubide de bu bilgi tasdiklenir: “H.107 yılında (M.725) Hişam Mesleme bin Abdulmeliki Azerbaycan ve Erminiyyeye vali tayin etti. O Said bin Amr el-Harâşiyi önden yolladı. O on bin müslüman esirini yanında tutan Hazar askerleriyle karşılaştı. Onlarla savaştı, mağlup etti, çoğunu öldürdü, esirleri onlardan azad etti. Ondan sonra yeniden bunu etti (tekrarladı). Hakanın oğlunu öldürdü, bir kaç şehri aldı”⁷⁰. Lakin, Saidin Meslemeden izinsiz Hakanın oğlunun kafasını Hişama göndermesi Saidin komutanlıktan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanır⁷¹.

Mesleme 727 yılında yeni bir savaşa başlarken savaş Güney Azerbaycandan başlar. Demek ki, Hazar ordusu arapları yeniden Araz nehrinin güneyine kadar kovalamışlardı. Bu kez Mesleme Deryal geçitini kullanma kararını alır ve geri dönerken de “Zulkarneyn” (büyük ihtimalle Rustavi - Gardabani - Gazah yolu - R.M.) yolunu kullanır⁷². Bu kez Mesleme Deryala bir müsleman birliği bırakır⁷³. Ama, 729 yılında Hazarlar yeniden Güney Azerbaycana kadar hücum eder, Araplar onları Araz nehrinin kuzeyine kadar kovalar⁷⁴. Yakubinin bu bilgisi bölgenin kuzeyden Araz nehrine kadar olan kısmının Hazarların elinde olduğu gerçeğini bize bildirir.

66 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 361; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 236; El-Balazuri, *age.*, s. 289-290.

67 İbn el-Esir, *age.*, IV cilt, s. 361; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 238; El-Balazuri, *age.*, s. 290.

68 El-Balazuri, *age.*, s. 290; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 240.

69 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 378.

70 El-Yakubi, *Tarih*, C II, Şirketu-l İlmîyye Li-l Matbua, Beyrut 2010, s. 245.

71 El-Yakubi, *age.*, C II, s. 246.

72 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 389.

73 Dunlop D.M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 83.

74 El-Yakubi, *age.*, C II, s. 260.

Merkez yeniden Cerrahı vali tayin eder. Bu kez 730 yılında Cerrah Tiflis üzerinden Beyda şehrine hücum eder.⁷⁵ Hazarlar Barsbeyin başçılığında çok büyük bir ordu toplayarak hücumu geçerler, Cerrah Erdebile kadar geri çekilir ve burada araplar mağlup olur, Cerrah öldürülür.⁷⁶ Hazarlar Mosul ve Diyarbektre kadar ilerlerler. Said bin Amr el-Haraşi Hazarları yalnız Kur nehrine kadar geri oturur (Kufide Şirvan, İbn el-Esirde Beylegan nehirne kadar)⁷⁷.

730 yılında Cerrahın ölümünden sonra 2.Mervan ordu komutanlığına getirilir. Önceki sınırlar Mervanın Hazarlarla savaşlarından sonra kesin olarak değişir. 2.Mervan 732-de Gazahtaki karargahından Deryal geçitine geçer ve savaş sonucu Hazar hakanına İslamı kabul ettirir. Aynı zamanda esir aldığı 20 min Hazarı da Kahet bölgesine yerleştirir⁷⁸. Kültigin kitabesi de olayı farklı biçimde anlatır. “Bars bey oldu. Burada hakan rütbesini ona biz (Göktürk hakanları-R.M.) verdik, küçük kızkardeşimizi hanımlığa verdik. (Ama) o yanlış yolla gitti, (o) Hakan öldürüldü, halkı köle, cariye oldu”⁷⁹. Bu bilgileri topladığımız Arran-Albanya topraklarının ve Hazar hakanlığının aslında bu şekilde Göktürk hakanlığına bağlı olduğu anlaşılıyor.

730/732 Hazarların egemenliğinin Kuzey Azerbaycanda kırılma noktası olsa da onların etkisi kalmakta devam ediyordu. Bu aşağıdaki örnekten de anlaşılır. Abbasi halife el-Mansurun (754-775) Arrana vali olarak Yezid bin Useyd es-Sulamiyi atar. Halifenin isteğine binaen Yezid bin Useyd Taatur (Bahadır) adlı Hazar hakanının kızı Hatunla evlenmişti. Halife yazıyordu: “...Hazarlarla akrabalık olmazsa Arran ülkesinde him bir zaman sülh ve selamet olmayacaktır⁸⁰. Demek ki, Arran henüz gerçek anlamıyla Arap-İslam hakimiyetinde olmayıp burada rahat etmek için Hazarların rızasını almak gerekiyormuş. Hatun müslüman olmuştu ve de iki oğlu vardı, ama çok geçmeden oğulları ve kendisi öler⁸¹. 758-764-te Hazarlar Hatunun öcünü almak için bölgeye büyük bir akın düzenlerler. Yürüşün komutanı Ras

75 İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 391.

76 El-Balazuri, *age.*, s. 290; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 242-243; İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 393-394; El-Yakubi, *age.*, C II, s. 260.

77 El-Kufi, *age.*, C VII - VIII, s. 242-243; İbn el-Esir, *age.*, C IV, s. 395.

78 El-Kufi, *age.*, C VII - VIII, s. 261 - 263; El-Balazuri, *age.*, s. 292; M.F.Brosset, *age.*, s. 208; Dunlop D.M., *age.*, s. 100.

79 Şükürlü A. C., *Qedim türk yazılı abidelerinin dili*, Maarif neşriyyatı, Bakı 1993, s. 235.

80 El-Kufi, *age.*, C VII - VIII, s. 364.

81 *Age.*, C VII - VIII, s. 364-365.

Tarhandır ve ya Harzemli Astarhandır⁸². Ama yürüş sadece intikam amaçlı olub sınırları değiştirmez.

Hazarların son yürüşü 799 yılındadır ve bu da bir akındır. İbn el-Esir Hazarların yüz binden fazla hayvanın sürülüb aparılmasını yazmakla soygunun boyutlarını gösterir. Aynı zamanda İbn el-Esir ve Kufi yürüşün sebebi olarak Müneccim es-Sullaminin [Derbend hakimi Necm ibn Hařim⁸³] Said bin Salm tarafından katli ve Müneccimin oğlu Hayyunun Hazarlardan yardım istemesini gösterir⁸⁴. Hazarlar 70 gün gibi burada kalırlar. Sonra Harun er-Reřid Huzeyme bin Hazim ve Yezid bin Mezyedi Hazarlarla savaşmak için gönderir. Hazarlar kuzeye gönderilir⁸⁵. Bu Hazarların müslümanlara karşı sonuncu başarısıydı. Bundan sonra keskin hücumlar biter ve Hazarlarla sulh ve ittifakın kurulduğu belirtilmektedir⁸⁶.

Sonuç

Kaynaklarda Hazarların ismi 2.yüzyıl sonları - 3.yüzyılın başlarından zikredilir. Genelde bu kaynaklardaki bilgilere şüphyle yanaşılsa da muhtemelen bu dönemde Hazarlar Hun birliğinin içinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu yüzden çalışmanın bazı bölümlerinde Hunlar ve Hazarların bir-birlerinden ayrılmasının zor olduğu belirtilmiş, Hun dönemi hakimiyeti bazı kaynaklarda Hazar hakimiyeti ismi altında geçtiği için bunun tenkidi verilmiş, aynı zamanda dönem Hun/Hazar dönemi adlandırılmıştır.

Hazarların Kuzey Azerbaycandaki varlığını ve güney sınırlarındaki değişimi kronolojisini üç kısma bölüp inceleye biliriz:

82 El-Yakubi, *age.*, C II, s. 309; Et-Taberi, *age.*, C VIII, 1976, s. 7.

83 Bünyadov Z.M., *age.*, s. 112.

84 İbn el-Esir, *age.*, C V, s. 319; El-Kufi, *age.*, C VII, VIII, s. 383.

85 İbn el-Esir, *el-Kamil fi-t Tarix*, C 5, Beyrut 1987, s. 319.

86 Bünyadov Z.M., *age.*, s. 112.

Kaynaklar

- Artamanov M.İ., *İstoriya hazar*, İzd. Qos. , Ermitaja, Leningrad 1962.
- Aşurbeyli S. , *Şirvanşahlar devleti*, Avreasiya press, Bakı 2006.
- Bünyadov Z., *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə*, Azərneşr, Bakı 1989.
- Cafarov Y.R., *Hunni i Azərbaycan*, Azərneşr, Bakı 1993.
- Dunlop D.M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- El-Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Kitab Futuh el-Buldan*, Hakkakahu va şerh, Abdullah Enis Tubba, Muessesetu-l Muaf, Beyrut 1987.
- El-Kufi, Ebu Muhammed Ahmed b. Aşam. *Kitab el-Futuh* (Tahkik Ali Şiri) el-Cuzul-Evvel, el-Cuz-us Sani, Daru'l-Edva, Beyrut 1991.
- Et-Taberi, *Tarih er-Rusul ve-l Muluk*, C I-II, Tab'atu-s Seniye (İkinci baskı), Tahkik Muhammed Abu-l Fadl İbrahim, Daru'l-Ma'arifi bi Mısır, Kahire 1968.
- Fahrettin M. Kırzioğlu, *Yükari-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, KTÜ/Trabzon 2013.
- Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, çev. Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- İbn el-Esir, Ebu-l Hasan Ali bin Abu-l Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkarim b. Abdulvahid eş-Şeybani. El-Kamil fi-t Tarih, C 4 (tahkik Abulfida Abdullah El-Gadi), Daru'l-kutub El-İlmiyye, Beyrut 1987; El-Kufi, *age*. C VII, VIII.
- İstoriya Armenii Favstosa Buzanda*. Per. s drevnearmyanskoqo i kommentarii M.A.Gevogyana, İzd. Akad Nauk Arm. SSR, Yerevan 1953.
- İstoriya Armenii Moiseya Xorenskogo*, Noviy per, N.O.Emina, İzd. Lazerevskogo İnstitutu Vostoçnih yazıkov, Moskva 1893.
- İzvestiya drevnix pisateley greçeskih i latinskih o Skifi i Kavkaz*, Sobral, izdal s russkim perevodom V.V.Latuşev, T.I., Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Pterburg 1890.
- Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, Nokta Kitap, İstanbul 2005.

- Memmedova F., *Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*, Azərneşr, Bakı 1993.
- Minorski V.F., *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, İzd. Vost. Lit., Moskova 1963.
- Moisey Kalankatuklu, *Albaniya tarixi*, Mihitar Goş, *Alban Salnaməsi*, Avrasiya press, Bakı 2006
- Mroveli Leonti, *Ǧizn Kartliyskih tsarey*, Per. s drevneqruzinskoqa, predislovie i kommentarii G.V.Tsulaya, Moskova 1979.
- Obraşenie Gruzii*, Per. s drevneqruzinskoqa E.Takayşvili. Tb. İzd. Metsniereba 1989.
- Şükürlü A. C., *Qedim türk yazılı abidelerinin dili*, Maarif neşriyyatı, Bakı 1993.
- Velihanlı N., *Arab Hilafeti ve Azərbaycan*, Azərneşr, Bakı 1993.
- Yegişe, *O Vardane i voyne Armyanskoy*, Per. ak. İ.A.Orbeli, Akademiya Nauk Arm. SSR İstitut Literaturı im. M.Abegyana, Yerevan 1971.
- Yeremyan S. T., *Syuniya i oborona sasnidami Kavkazskih prohodov* / İsvestiya No. 7 (12), Akademiya Nauk SSSR-Armyanskiy filial, Yerevan 1941.

